

ПЕРСОНАЛІЇ

УДК: 738:39(09)

Наталія ВИЗІР
(Опішне)

Керамологічна діяльність Івана Зарецького в Російському етнографічному музеї

Російський етнографічний музей – один із найбільших етнографічних музеїв Європи, заснований у 1902 р. в Санкт-Петербурзі як Етнографічний відділ Російського музею Імператора Олександра III. В його фондах зосереджені пам'ятки культури 157 народів колишньої Російської імперії, зокрема, українського.

Метою першого періоду діяльності Музею було комплектування фондів, над яким працювали Ф.К. Волков, А.А. Міллер, М.М. Могілянський, К.К. Романов, А.К. Сержпутовський [1], а також І.А. Зарецький – відомий український керамолог, краєзнавець, етнограф, археолог, фотограф і музеолог кінця XIX – першої третини XX ст., одним із етапів багатогранної діяльності якого було формування фондів Етнографічного відділу Російського музею Імператора Олександра III впродовж 1902–1906 та 1910 років. Наразі й піде мова про діяльність Івана Зарецького в Російському етнографічному музеї, про його вагомий внесок у збереження, вивчення й популяризацію українського традиційного мистецтва, зокрема, гончарної спадщини українців.

Іван Зарецький народився в 1857 р. у с. Лютенька Гадяцького повіту Полтавської губернії, де й мешкав до кінця 1870-х років. Був членом Московського товариства шанувальників природознавства, антропології й етнографії (з 1886 р.), Московського археологічного товариства (з 1890 р.) [2], дійсним членом Полтавської вченої архівної комісії [3], членом Воронежської та Оренбурзької архівних комісій [4], членом-кореспондентом Російського музею імператора Олександра III та Державного історичного музею СРСР [5], співробітником музеїв Полтави, Санкт-Петербурга, Воронежа, Оренбурга. Він також є автором численних наукових праць, зокрема першої в Україні (й у Російській імперії загалом) керамологічної монографії “Гончарный промысел в Полтавской губернии” (1894) [6]. І. Зарецький першим розпочав розкопки археологічних об'єктів у Середньому й Нижньому Поворсклі, першим почав досліджува-

ти підземелля XVII–XVIII ст. Полтави (з 1882 р.) [7]. Проте, найгрунтовніше дослідив гончарство Полтавської губернії, результатом чого й стала згадана вище унікальна монографія. Звіт ученого про польові дослідження гончарного промислу Полтавщини фактично став обґрунтуванням необхідності відкриття в Опішному першої в Лівобережній Україні Зразкової гончарної майстерні Полтавського губернського земства. Він же, як найкращий знавець місцевих гончарних традицій, і очолив цю школу (1894–1896).

Іван Зарецький також зібрав першу в Україні керамологічну колекцію, яка включала в себе як глиняні вироби, так і зразки глини та інструментів традиційного гончарного виробництва, що стали основою керамологічної збірки Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства. Дослідник також першим почав фіксувати професійну гончарну лексику, фотографувати технологічні процеси гончарства та побут майстрів [8]. В Оренбурзькій області археолог провів масштабні розкопки пам'яток сарматської та середньовічної епохи. Унікальні предмети різних археологічних культур, а також етнографічні матеріали, дбайливо зібрані Іваном Зарецьким, донині зберігаються в музейних колекціях. Колекції старожитностей, зібрані Іваном Зарецьким, зберігаються в музеях України та Російської Федерації, зокрема, в Полтавському краєзнавчому музеї, Російському історичному музеї (Москва), Російському етнографічному музеї (Санкт-Петербург), Оренбурзькому краєзнавчому музеї.

* * * * *

У 1902 р. Полтавська губернська земська управа відряджає Івана Зарецького до Санкт-Петербурга для облаштування Полтавського відділу Всеросійської кустарної виставки [9]. Для експонування були відібрані дерев'яні, шкіряні, вовняні, ткани вироби; вишивка, килими, сукно, полотно; різні машини та знаряддя праці тощо [10]. Особливою увагою у відвідувачів користувалася композиція з гончарних виробів, представлена переважно опішнянською керамікою [11]. Безперечно, завдяки організаторським здібностям, професійним навикам і художньому смаку земського діяча Полтавський відділ мав великий успіх. Пізніше відомий полтавський історик, краєзнавець Іван Павловський писав: “за его особые труды по устройству этой выставки, по Высочайшему соизволению Государя Императора, в 1902 году [Иван Зарецкий – *авт.*] награжден званием почетного гражданина” [12].

Зацікавлений у популяризації народного мистецтва українців Іван Зарецький звернувся до Етнографічного відділу Російського музею з пропозицією придбати у нього зібрану в Полтавській губернії колекцію вишивок, репрезентовану на Всеросійській кустарній виставці. Активна позиція етнографа та його авторитет стали передумовою тому, що на засіданні Етнографічного відділу 6 квітня 1902 р. зберігач відділу Микола Могилянський “предложил пригласить И.А. Зарецкого в качестве коллектора для Музея” [13]. І невдовзі таке рішення було ухвалене.

З цього часу впродовж шести років Іван Зарецький працював над збором матеріалів, що репрезентували б етнографію українського народу Російської імперії. Загалом, для фондів Російського музею ним були зібрані 24 етнографічні колекції: більше 1800 предметів з Полтавської, Харківської, Київської, Чернігівської, Подільської та Катеринославської губерній [14].

У архіві дбайливо зберігаються писемні матеріали Івана Зарецького, зокрема, звіт про зібрані етнографічні колекції [15]; рукописи статей: “Хустка или хусточка”, “Ру-

шник”, “Килим”, “Узоры плахт”, “Узоры подризников”, “Кафли” [16]; альбом унікальних акварельних малюнків “Малорусские узоры Полтавской губернии” [17]. Гордістю музейної фототеки є вишукана підбірка фотографічних знімків на етнографічну тематику, виготовлених Іваном Зарецьким [18].

Досліджуючи внесок Івана Зарецького у справу збереження, вивчення й популяризації гончарної спадщини українців, зупинимося на керамологічній діяльності вченого в період співробітництва з Етнографічним відділом Російського музею.

Колекції глиняних виробів і гончарних пристроїв, зібрані й передані Іваном Зарецьким до фондів Етнографічного відділу, стали основою керамологічної колекцією Російського етнографічного музею. До її складу ввійшли матеріали з Полтавської й Чернігівської губерній – більше 600 предметів (колекції № 194, 195, 266, 367, 625, 1051, 1843). Українська традиційна кераміка представлена різними типами виробів (кахлі; всі типи посуду, що побутували в Полтавській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст.; куришки, зооморфна й антропоморфна пластика; іграшки, свистуни; люльки).

Ще 1893 р. під час роботи в Полтавському губернському земстві Іван Зарецький досліджував гончарний промисел Полтавщини й виділив один із найбільш відомих гончарних осередків України – Опішне, якому, як зазначив дослідник, “гончары всей губернии завидуют и стараются подражать всему опшнлянскому в гончарстве” [19]. Тому першою керамологічною колекцією Івана Зарецького була опішнянська традиційна кераміка (колекція №195). Саме ця багаточисельна колекція, що нараховує понад 330 предметів, стала основою фондів української традиційної кераміки сучасного Російського етнографічного музею. Вироби, зібрані виключно в Опішньому та його околицях, були передані до цього музею восени 1902 р. Там же сформувався вражаюча колекція рідкісних опішнянських мисок, про які сам збирач у звітові писав: “Между всеми гончарными изделиями Полтавской губернии первое место в экономическом и этнографическом отношении занимают малеванные поливные миски, украшенные арабесковым, геометрическим, реже растительным и животным орнаментом” [20]. Учений зазначає, що більшість виробів “отличаются определенными традиционными формами и самобытным орнаментом” [21] і мають велике значення в домашньому побуті мешканців не тільки Полтавської губернії, але й сусідніх.

Ознайомившись із матеріалами керамологічної колекції, можна з упевненістю сказати, що Іван Зарецький, маючи досвід керамологічної діяльності, сформував колекцію таким чином, аби вповні представити різні форми мисок (“кандийка”, “шленка”, “проста”, “ляпошница”, “немецкая тарелка”); розмір (від “одиначки” до “пятерика”) багатство мискового орнаменту (“арабесковый”, “геометрический”, “растительный”, “животный”); особливості призначення (“миска для колыва (канун)” – для ритуального поминального блюда). Також дослідник звернув увагу на вироби, які втратили самобутність – “подражающие фабричным”. Керамолог також описує близько 20 “главнейших основных мотивов мисочного орнамента” (“опускання”, “пояски”, “кривульки”, “вывидець”, “решетка” тощо), інструменти, за допомогою яких ці орнаменти наносилися (“коровий рожок со вставленной в него трубочкой из гусяного пера и проволоочная шпилька”), матеріали “для выделки мисок” (“местная легкоплавкая глина”, “кварцевый песок”, “свинец”).

Оцінити унікальну та найбільшу в світі колекцію опішнянських мисок можна, ознайомившись з альбомом “Опішнянська мальована миска другої половини XIX – початку XX століття (в зібранні Російського етнографічного музею в Санкт-Петербурзі)” (2010) [22],

який став першою книгою Національного науково-видавничого проекту “Гончарна спадщина України XVII–XX століть” у 70 книгах. Видання підготовлене Національним музеєм-заповідником українського гончарства в Опішному, Інститутом керамології – відділенням Інституту народознавства НАН України спільно з Російським етнографічним музеєм у Санкт-Петербурзі. Цього року альбом став призером IV Київської міжнародної книжкової виставки-ярмарку й отримав спеціальну відзнаку на книжковому форумі у Львові.

Улітку 1904 р. Іван Зарецький передав до фондів музею колекцію (№ 625) глиняних традиційних виробів, зібраних етнографом у відомому гончарному осередку м. Ічні Чернігівської губернії. До її складу входить 38 предметів: ужитковий посуд та іграшки: “мыска проста одинарна” (10 шт.), “совуснык” (3 шт.), “стаканчик для водки” (2 шт.); “мысочка” (2 шт.), “гладушка” (4 шт.) – дитячі іграшки; “свыстыкы” – глиняні іграшки у вигляді птахів, орнаментовані білими плямами та полосами (11 шт.). Окрім того, до складу колекції входять предмети жіночого одягу, що побутував на той час на Чернігівщині [23].

Цінність роботи Івана Зарецького в тому, що, збираючи етнографічний матеріал, він підбирав, окрім типових, найбільш цінні зразки в художньому й технологічному плані, що найбільш вдало представляють той або інший етнографічний район. Завжди зазначав відмінності форми й оздоблення виробів, звертав увагу на технологічні процеси виготовлення глиняної продукції, а також інструменти й пристрої, які при цьому застосовувалися чи вийшли останнім часом із ужитку. Наприклад, до складу колекції № 194 входить шльонський круг. Іван Зарецький у звіті зазначив, що такий гончарний пристрій “теперь уже нигде в Полтавской губернии не применяется, и не удалось найти старый”, тому “пришлось заказать старику гончару” [24].

Вивчаючи керамологічні матеріали в Російському етнографічному музеї, автор даного дослідження дійшов висновку, що тільки справжній професіонал може настільки скрупульозно виконувати поставлені завдання, фіксувати інформацію, детально описувати глиняні вироби, які передавав до фондів музею. Вважаємо за потрібне процитувати видатного керамолога, який описав основні типи глиняного посуду: “Горщок, горщык, горща, горщичок (по величине); по назначению: борщивнык, кашнык; по форме: стовбун – более высокий, плоскун – более низкий. Для изготовления пищи”, “Глечик поливяный для воды, водки и вареной: *a* – без носка, *b* – с носком и *c* – с душкою”, “Кандийка [миска – *авт.*] – наиболее распространенная форма в последнее время. Проста – менее распространенная и более устарелая. Шленка – совсем вышедшая из употребления и делается изредка”. Варто зазначити, що крім опису форм мисок, етнограф подає графічне зображення виробів, а також особливу увагу приділяє опису мотивів мискових узорів, наприклад: “Клынци – ряд полукругов по краю изделия, вершиною к центру. Воспроизводится только на полумысках (тарелках)” або “овесець – узор в виде непрерывного ряда фигур, подобных червовой масти в картах”.

Огляд керамологічної колекції показав, що етнограф досить серйозно підбирав вироби до колекції, випадкових або таких, що дублюються, речей немає. Збирач добре знався на українському гончарстві, тому вмів дати оцінку технічним і художнім якимось того чи іншого глиняного виробу.

Серед рукописних матеріалів ученого керамологічна стаття “Кафели”. У ній автор згадує про виникнення українського народного кахельного мистецтва. Робить порівняльний аналіз київських (X–XI ст.) та чернігівських (XVIII ст.) кахлів, посилаючись на ілюстрації в “Киевской старине” [25]. Іван Зарецький аналізує художні, технічні та

регіональні особливості полтавських кахлів. Стаття супроводжується авторськими ілюстраціями, вміщеними в рукописному альбомі “Малорусские узоры Полтавской губернии” [26]. На одному з аркушів (XX) аквареллю зображені 20 геометричних мотивів орнаментування традиційних полтавських кахель. Варто зазначити, що Іван Зарецький підготував унікальний альбом узорів полтавської вишивки та мотивів оздоблення кахлів з надією на подальше їх опублікування – “я имею честь покорнейше просить музей издать эти узоры” [27], – зафіксовано у його звітах. На жаль, до цього часу альбом і статті Івана Зарецького не опубліковано.

Багатогранність керамологічної діяльності музеолога відображена й у фотоматеріалах Російського етнографічного музею. Наприкінці 1903 р. музейна фотоколекція поповнилася етнографічними знімками, зробленими Іваном Зарецьким в українських селах [28]. Усього в колекції 40 фотографій, зроблених на території Зіньківського й Роменського повітів Полтавської губернії [29]. Частина з цих світлин опублікована дослідниками. Керамологічній тематиці присвячені 10 фотографій: зображення хати гончара, майстрів за роботою, горна для випалювання глиняних виробів, гончарної глини під час перевезення, використання глиняного посуду в побуті, фото виробів глиняних (Роменський повіт) і міськомлінянських (Зіньківський повіт) гончарів, продаж кераміки на ярмарку в Полтаві, а також фото “главнейших самобытных форм гончарных изделий Полтавской губернии” [30]. Варто зазначити, що завдяки Івану Зарецькому увічнені важливі моменти життя й діяльності гончарів початку XX ст., що дає можливість глибше розкрити суть української народної гончарної культури.

Досвід колекційної й керамологічної діяльності, робота в польових умовах, професіоналізм, відповідальність, безпосереднє спілкування з майстрами дали можливість Івану Зарецькому зібрати унікальні вироби й пристрої, важливу інформацію про особливості виготовлення та декорування кераміки, а також зафіксувати гончарську термінологію, що вкрай важливо не тільки для керамологів, але й для музейних працівників, етнографів, лінгвістів, мистецтвознавців, краєзнавців. Завдяки Івану Зарецькому сучасні вчені мають можливість вивчати зібрані ним матеріали, вводити в науковий обіг і популяризувати спадщину українських гончарів.

Петербурзький період діяльності Івана Зарецького став важливим не тільки в житті дослідника, але й у розвитку Російського етнографічного музею, оскільки накопичені вченим матеріальні цінності й науковий потенціал, утілені в унікальних керамологічних колекціях, а також у рукописних розробках і фотоматеріалах, стали основою для формування відділу української етнографії цього музею й безцінним матеріалом для подальших досліджень керамологами, етнографами, краєзнавцями, філологами.

Таким чином, Іван Зарецький зробив неоціненний внесок у формування колекції традиційної української кераміки кінця XIX – початку XX ст. у фондах Російського етнографічного музею. Як результат його діяльності, у фондах музею зберігається унікальна й найбільша у світі колекція опішнянських мальованих мисок. Маловідомі рукописні статті й ілюстративний матеріал використовуються вченими та музейними працівниками для дослідження етнографії українського гончарства, а також інших народних промислів. Детальні описи глиняних виробів у звітах І. Зарецького – важливий матеріал для лінгвістів-керамологів, а також музейних працівників для атрибування виробів. Його змістовні, професійно виконані фотографії й акварельні рисунки стали засобом пізнання традицій українського народу початку XX ст.

Джерела та література

1. *Емельяненко Т.Г.* История музея // Российский этнографический музей: Буклет. – СПб.: Российский этнографический музей, 2002. – 1 л.
2. *Супруненко О.* Іван Зарецький – археолог і музейний працівник // Народне мистецтво Полтавщини: Тези наукових доповідей і повідомлень науково-теоретичної конференції, присвяченої 70-річчю Полтавського художнього музею 1–2 червня 1989 року. – Полтава: Полтавський художній музей, 1989. – С. 59.
3. *Кулатова І., Супруненко О.* Археологічна тематика в діяльності Полтавської вченої архівної комісії // Археологічний збірник на посвяту 90-річчя Полтавської Вченої архівної комісії. – Полтава: “Полтава”, 1993. – С. 39.
4. *Выставкина Н.М.* И.А.Зарецкий – сотрудник Оренбургского музея // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины // Тезисы докладов и сообщений. – Полтава: Полтавский краеведческий музей, 1989. – С.117.
5. Российский этнографический музей. Альбом. – СПб.: АО “Славия”, 2001. – С.85.
6. *Зарецкий И.А.* Гончарный промысел в Полтавской губернии. – Полтава: Типо-литография Л. Фришберга, 1894. – 3 нен., II, 126, XXIII, VI, 11 с.
7. *Бучневич В.Е.* Записки о Полтаве и ее памятниках. Репр.изд. [со 2-го изд.]. – Х.: Сага, 2008. – С.281–282.
8. *Пошивайло О.* Українська академічна керамологія ХХІ сторіччя. Теорія, історія, сучасний ужинок, майбутній поступ. Книга I (2001–2005). – Опішне: Українське Народознавство, 2007. – С.17.
9. *Павловский И.Ф.* Зарецкий Иван Антонович // Павловский И.Ф. Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века. – Полтава: Типо-литография преемников Дохмана, 1912. – С.235.
10. Указатель Всероссийской кустарно-промышленной выставки, состоящей под августейшим покровительством его императорского величества государыни императрицы Александры Федоровны, 1902. – СПб.: Типография “В.С. Балашов и К^о», 1902. – С. 264–276.
11. Там само.– С. 266-267.
12. Павловский И.Ф. Вказана праця. – С.235.
13. Науковий архів Російського етнографічного музею у Санкт-Петербурзі (далі – НА РЕМ), ф. 1, оп. 1, од. зб. 13, арк. 42.
14. Украинцы XIX–XX вв.: Каталог-указатель этнографических коллекций / Составители Н.М. Хазова, О.В. Карпова. – Л.: Государственный музей этнографии народов СССР, 1983. – 64 с.
15. НА РЕМ, ф. 1, оп. 2, од. зб. 273, арк. 1–62.
16. Там само, од. зб. 274, арк. 1–69.
17. Там само, колекція № 945, 1902, арк. 1–22.
18. Фототека Російського етнографічного музею у Санкт-Петербурзі, колекція № 487, арк. 1–34.
19. Зарецкий И.А. Вказана праця. – С. 4.
20. НА РЕМ, ф. 1, оп. 2, од. зб. 273, арк. 1 зв.
21. Там само.
22. Опішнянська мальована миска другої половини ХІХ – початку ХХ століття (в зібранні Російського етнографічного музею в Санкт-Петербурзі) / Автор-упорядник Олесь Пошивайло, художник Юрко Пошивайло, фотограф Тарас Пошивайло. – Опішне: Українське народознавство, 2010. – 632 с.: іл.
23. Украинцы XIX–XX вв....
24. НА РЕМ, ф. 1, оп. 2, од. зб. 273, арк. 15.
25. Кафельные памятники XVIII века // Киевская старина. – 1883. – Январь. – С. 211–213.
26. НА РЕМ, колекція № 945, 1902, арк. 1–22.
27. Там само, ф. 1, оп. 2, од. зб. 273, арк. 16 зв.
28. *Тют В.К.* Собрание фотографий и негативов // Российский этнографический музей. Альбом. – СПб.: АО “Славия”, 2001. – С. 220.
29. Фототека Російського етнографічного музею у Санкт-Петербурзі, колекція № 487, арк. 1–34.
30. НА РЕМ, ф. 1, оп. 2, од. зб. 273, арк. 62 зв.

Визір Н.Ф. Керамологічна діяльність Івана Зарецького в Російському етнографічному музеї

Про керамологічну діяльність відомого українського керамолога, музеолога, археолога Івана Зарецького в Російському етнографічному музеї (Санкт-Петербург) упродовж

1902-1906, 1910 років. Колекція глиняних виробів, зібрана Іваном Зарецьким на Полтавщині та Чернігівщині, стала основою керамологічної збірки відділу етнографії українського народу. Завдяки збирачеві у фондах Музею зберігається близько 600 традиційних українських глиняних виробів кінця XIX – початку XX ст.

Ключові слова: Іван Зарецький, керамологія, глиняні вироби, Російський етнографічний музей, музейні фонди.

Вызир Н.Ф. Керамологическая деятельность Ивана Зарецкого в Российском этнографическом музее

О керамологической деятельности известного украинского керамолога, музеолога, археолога Ивана Зарецкого в Российском этнографическом музее (Санкт-Петербург) на протяжении 1902-1906, 1910 годов. Коллекция глиняных изделий, собранная Иваном Зарецким на Полтавщине и Черниговщине, стала основой керамологического собрания отдела этнографии украинского народа. Благодаря собирателю у фондах Музея хранятся около 600 традиционных украинских глиняных изделий конца XIX – начала XX века.

Ключевые слова: Иван Зарецкий, керамология, глиняные изделия, Российский этнографический музей, музейные фонды.

Yzır N.F. The ceramological activities of Ivan Zarets'kiy in Russian Ethnographic Museum

It is about ceramologge activity of famous Ukrainian ceramologist, museologist and archaeologist Ivan Zarets'kiy in the Russian Ethnographic museum (Saint-Petersburg) during 1902-1906 and 1910 years. The collection of clay wares, which was collected by Ivan Zarets'ky on Poltava and Chernihiv regions, became basis of ceramologge collection of the department of ethnography of Ukrainian people. About 600 traditional Ukrainian clay wares at the ending of the XIX the beginning of the XX centuries kept in the funds of the museum due to collector.

Key words: Ivan Zagrets'kiy, ceramology, clay wares, Russian Ethnographic Museum, museum funds.

УДК 94(477.5)“1920/1930”:069(092)

Наталія ДМИТРЕНКО
(Ніжин)

Щоб пам'ятали... (Трагічні долі провінційних музейників Північного Українського Лівобережжя 20–30-х років XX ст.)

Головний ворог людини – швидкоплинний час. У своїх глибинах він приховує явища, події, імена. Досліджуючи питання створення мережі провінційних музеїв Українського Північного Лівобережжя, автор даного дослідження дійшов висновку, що історія розвитку музейної справи в регіоні не здобула належного висвітлення в науковій літературі. Певна кількість музейних закладів, які виникли у 20-х роках XX ст. з різних причин залишилися поза увагою дослідників. Насамперед, це музеї, що створювалися в невеликих містах і селищах, фондові збірки яких згодом поповнили колекції обласних і столичних музеїв. Забутими лишилися імена тих, хто їх організовував і оберігав. Тому дане дослідження – данина десяткам музейників, які чесно й сумлінно робили свою справу.

Опинитися в провінції декого з них змусили революційні події. Їхніми надійними помічниками у справі збереження історико-культурної спадщини стали представники